

bepaalde momenten rekening moest houden met de opvattingen van de Staten-Generaal. Amersfoort voegt hieraan toe dat de financiële bezwaren van de Zuid-Nederlandse Tweede Kamerleden tegen de uitgaven door de Zwitserse regimenten een zo belangrijk motief van oppositie tegen de begroting van oorlog vormden, dat ook Willem I tenslotte berustte in de opheffing van zijn duurste regimenten.

Voordat de Belgische afscheiding Noord en Zuid in twee zwakke staten splitste vertoonde een belangrijk segment van de Tweede Kamer dus al een kleine-landen-mentaliteit waarbij vanwege de preciaire overheidsfinanciën werd afgezien van het buitenlands-politieke streven om ook militair de positie van een middelgrote mogendheid in te nemen. Het leek een realistische zelfbeperking, want de krijgsmacht van Noord en Zuid had ondanks grote financiële offers nooit een sterkte bereikt waarmee zij het tegen een grote mogendheid had kunnen opnemen. Het rijk zou voor het in die tijd doorslaggevende *militaire* examen van grote mogendheid gezakt zijn. Voegt men eraan toe dat deze staat niet bij machte was om een aanzienlijk militair apparaat te bekostigen, dan lijkt de internationale opgang van het koninkrijk van Noord en Zuid in zijn glorie dagen meer incidenteel dan structureel te zijn geweest.

Had Willem I het bij het verkeerde eind met zijn militaire ambities en daarmee samenhangende staatsvorming van bovenaf? Amersfoort poneert dat zich in Noord-Nederland vóór 1795 in theorie van onderaf een politieke natie had kunnen ontwikkelen naar Zwitsers model. De Zuid-Nederlandse oppositie had eveneens kunnen uitgroeien tot een politieke natie binnen het koninkrijk van Noord en Zuid. Volgens de auteur verhinderde de koning die ontwikkeling naar natievorming door deze elite de toegang tot de staat te versperren met zijn staatsvorming van bovenaf. Maar liet deze staat hem wel een andere keus? Of moest een door de grote mogendheden van bovenaf opgelegde middelgrote bufferstaat tussen Frankrijk en de Duitse Bond niet altijd in een binnenlandse machtsconcentratie een zeker primaat van de buitenlandse politiek kennen waartoe juist de Zuid-Nederlandse oppositie niet genegen was? Europa was noch voor Willems koninkrijk van Noord en Zuid noch voor België een veilige plaats. Alleen het alpenfort Zwitserland en Nederland dat veilig achter het geneutraliseerde België lag, konden zich in de negentiende eeuw de luxe veroorloven om staatsmacht en defensie-uitgaven licht te laten drukken. Zij konden staat en natie van onderaf vormen alsof het de gewoonste zaak van de wereld was.

C. A. Tamse

J.L. van Zanden, *De industrialisatie in Amsterdam 1825-19J4* (Bergen: Octavo, 1987, 159 blz., f29,50, ISBN 90 70805 11 1).

In dit originele en met veel flair geschreven boekje wordt de industrialisatie in Amsterdam beschouwd als 'case' van de industrialisatie in Nederland. Hoewel de auteur in zijn Inleiding kiest voor een beperkte definitie van industrialisatie als 'de opkomst van het gemechaniseerde grootbedrijf (12), is zijn uitwerking breder. Het boekje gaat niet zozeer over de overgang naar fabriekmatige productieprocessen, als wel over de wijze waarop de nieuwe, moderne industrieën waren ingebed in de Amsterdamse economische structuur en ontwikkeling. Van Zanden beschrijft de industrialisatie niet als een 'golf', 'revolutie' of 'take-off', maar als een in fasen verlopend proces waarin nu eens de ene, dan weer de andere bedrijfstak wordt 'omgeturnd' en ingeschakeld. In het eerste beschrijvende deel wordt elke fase in het kader geplaatst en in

verband gebracht met de ontwikkeling van de industriële structuur van de stad. Daarbij wordt overigens niet altijd consequent de hand gehouden aan het in de Inleiding genoemde verschil tussen industrialisatie en economische groei. In het tweede, analyserende deel van het boek worden verschillende factoren onderzocht, die een rol bij de industrialisatie zouden kunnen hebben gespeeld. Aan de aanbodzijde zijn dat de produktiefactoren arbeid, kapitaal, ondernemerschap, de beschikbaarheid van grondstoffen en produktietechnieken; aan de vraagzijde de consumptieve en investeringsvraag in het binnenland of in het buitenland. Ook de rol van de overheid komt aan de orde.

Al met al wordt er in het bestek van 110 pagina's tekst heel veel overhoop gehaald. Net als in zijn vele andere publikaties geeft J. L. van Zanden blijk van een groot analyserend vermogen. Men kan bewondering hebben voor het gemak waarmee hij complexe problemen inzichtelijk maakt, mede dooreen intelligent gebruik van de economische theorie. De keerzijde of het gevaar daarvan is echter, dat het wel eens te gemakkelijk wordt. In het historisch onderzoek is het uiteraard geoorloofd gebruik te maken van interpolaties en schattingen als het erom gaat bepaalde lacunes in het bronnenmateriaal aan te vullen. Maar in dit geval is het wel een beetje te veel van het goede. Het lijkt alsof schatten en interpoleren tot methodische uitgangspunten zijn verheven, die ook worden toegepast als het bronnenmateriaal wél toereikend is. Het onderzoek had mijns inziens sterk aan waarde gewonnen als uitgebreider gebruik was gemaakt van de jaarlijkse statistieken van de gebruikte krachtwerktuigen (stoommachines) in de gemeenteverslagen en in de verslagen van de kamer van koophandel. Op basis daarvan wa? het mogelijk geweest — zij het overigens niet zonder problemen van technische aard — seriële gegevens over de mechanisering per bedrijfstak te verzamelen, waarmee het tempo en de fasen van industrialisatie veel exacter hadden kunnen worden bepaald.

Afgezien van dit methodische bezwaar is er nog wel het één en ander op het boek aan te merken. Van Zanden definieert de industriële structuur van de stad niet aan de hand van alle in Amsterdam aanwezige nijverheid (ambachten, huisnijverheid, manufacturen en fabrieken), maar grotendeels aan de hand van de fabriekmatige (export)nijverheid. Omdat hij voornamelijk steunt op de verslagen van de kamer van koophandel blijkt de niet-fabriekmatige industrie sterk onderbelicht. Dat heeft tot gevolg dat de vroege mechanisering van bepaalde industrieën in de eerste helft van de negentiende eeuw een veel te groot gewicht krijgt. Terecht wijst Van Zanden erop, dat deze vroeg gemechaniseerde nijverheid veel onderlinge bindingen had: de machinefabrieken bijvoorbeeld kregen hun opdrachten veelal van Amsterdamse industriëlen die op stoom overgingen. Direct of indirect waren die weer afhankelijk van de opleving van de koloniale handel. Maar juist dat gegeven bewijst wat Van Zanden wil bestrijden (31): het bestempelt deze industrieën tot een enclave in het geheel van de Amsterdamse nijverheid. Deze was in deze periode grotendeels ambachtelijk van aard, hetzij als plaatselijk verzorgende, hetzij — daarvan afgeleid—als exporterende luxe-industrie¹. Bij Van Zanden komt het er op neer dat de industrialisatie alleen wordt onderzocht in de bedrijfstakken waarin industrialisatie plaatsvond.

Met deze kanttekeningen wil ik verder aan het belang van de inzichten van de auteur over het verloop van het industrialisatieproces geen afbreuk doen. De wijze waarop hij de verschillende industrialisatiefasen koppelt aan verschillende industriële structuren vind ik op zichzelf overtuigend en lijkt mij ook in breder verband toepasbaar. Men kan alleen maar hopen dat deze benaderingswijze een rol zal gaan spelen in het enigszins verflauwde industrialisatiedebat.

A. Knotter

1 Vergelijk mijn 'Stedelijke economie en arbeidsmarkt. Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw', *BMGN*, CI (1986) 551-580.

G. J. Hooykaas, ed., *De briefwisseling van J. R. Thorbecke, III, 1836-1840* (Rijks geschiedkundige publication, kleine serie LXIV; 's-Gravenhage: Nijhoff, 1988, x + 613 blz., f65,- (geb.), f55,- (ingen.), ISBN 90 6890 204 0).

Dit derde deel van Thorbeckes *Briefwisseling* geeft de lezer allereerst inzicht in zijn leven als hoogleraar te Leiden. Bekend was Thorbeckes polemieken met Groen over de zaak der afgescheidenen. Brieven over deze zaak vindt men in dit deel. Nieuw is Thorbeckes correspondentie met Geel. De beide heren bespraken plannen tot oprichting van een nieuw kritisch tijdschrift waarin 'uitsluitend knappe en rijpe mannen ... [zullen] ... schrijven' (57). Het had dus een soort *Gids* moeten worden. Belangrijk is dit deel natuurlijk ook, doordat het Thorbeckes intrede in de politiek documenteert. Zijn *Aanteekening op de Grondwet* verscheen in 1839 en in 1840 werd hij gekozen tot lid van de Dubbele Kamer die de grondwetswijzigingen moest vaststellen. Het feit dat Thorbecke principieel tegen alle wijzigingen stemde maakte hem tot één van de belangrijkste oppositionele figuren van het vigerende politieke stelsel.

Over zijn politieke denkbeelden brengt dit deel geen opzienbarende nieuwe feiten aan het licht. In zijn aanbevelingen en stemgedrag ging Thorbecke er van uit dat de bestaande grondwet onder Willem I nooit goed gefunctioneerd had. Dat feit diende in de eerste plaats te veranderen. In september 1839 schrijft hij aan zijn Leidse collega Van Assen: 'Alleen het innig besef eener goede en groote zaak kan maken, dat men, lettende hoe de grondwet sedert 1815 is behandeld, mishandeld of veronachtzaamd, zulk een Augiasstal zonder razen opruimt' (291). Als men de ontwikkeling van zijn denkbeelden tot in 1848 vervolgt is het interessant om vast te stellen dat Thorbecke altijd is blijven vasthouden aan het concept van 1815 en dat hij zich slechts liet overtuigen toen hij voor zich zelf had vastgesteld dat de liberale ideeën daarin pasten. Hij werd liberaal, maar bleef een doctrinair.

Het belangrijkste aspect dat dit deel aan Thorbeckes biografie toevoegt betreft, meen ik, zijn verhouding tot zijn tijdgenoten. In de jaren 1836-1840 is zijn publieke persoonlijkheid tot volle ontplooiing gekomen. Maar deze persoonlijkheid had zijn schaduwzijde. Hooykaas schrijft in zijn inleiding dat Thorbecke 'een absolute scheiding [kon] maken tussen personen en zaken: als het er voor hem op aan kwam ging de zaak boven de persoon' (viii). Ik waag te betwijfelen of Thorbecke zelf die scheiding kon maken. Zijn brieven staan vol hatelijkheden aan het adres van diegenen met wie hij van mening verschilde. Met een lichte huivering beseft men dat Thorbecke met bijna alle brieveschrijvers in dit deel, die tot de kring van zijn vertrouwelingen behoorden, gebrouilleerd is geraakt. Van Assen, Box, Geel, Schimmelpenninck van der Oye, Groen (in zekere zin)... : wie niet voor Thorbecke was, werkte tegen hem en kreeg de volle laag van zijn kritiek.

De bezorging van dit deel is weer een monument van geleerdheid. Over de wijze van bezorging kan men van mening verschillen, de uitvoering is echter perfect. De formules, waarbij niet alleen een keuze van Thorbeckes brieven, maar ook die van zijn correspondenten wordt afgedrukt maakt lezing van dit deel tot een zelfstandig genoegen. Ik hoop dat men deze formules zal handhaven en zich in toekomstige delen niet tot de brieven van Thorbecke zelf zal gaan beperken. Zoals uit krantenpublicaties blijkt is Hooykaas' positie als docent aan de Utrechtse universiteit in het geding. Nu, in augustus 1990, is in deze kwestie nog steeds geen klaarheid